

Az 1917-es Nagy Orosz Forradalom

ARCHAIKUS NÉPI „SZMUTA” ÉS MODERN FORRADALOM (2. RÉSZ)

Rituális fosztogatások: interregnum és pogrom

Gernyet 1917 áprilisában – nyilvánvalóan a „nagy és vértelen” forradalom idilli képének megőrzése érdekében – csak azokról a vidéki „túlkapásokról”, „kilengésekről” beszél, mikor a fékevesztett tömeg zsebtolvajokon, rablókon, köztörvényes bűnözőkön gyakorolta az önbíráskodást, olykor spontán, máskor a bíróság funkcióját magára vállaló obscsina (faluközösség) vagy falugyűlés népitéletét hajtva végre. A márciusi-áprilisi napokban azonban a fővárosban és más nagyvárosokban egyáltalán nem mentek kivételszámba a lincselések (a cári hatalom hivatalos képviselőinek, szenátoroknak, hatósági személyeknek, rendőröknek, katonatiszteknek a meglincelései), a falvakban pedig a helyi földbirtokosok

és udvarházaik ellen indított pogromok, amelyek 1917 őszére olyan méreteket öltöttek, hogy a korszak kiváló, magát „parasztológusnak” [kresztjanoved] nevező kutatója, Viktor Danyilov műveiben „parasztforradalomként” értelmezi.¹ Ez a szmuta – a káosz – logikája szerint kibontakozó „parasztforradalom” (másoknál „obszcina-forradalom”) nem a központi hatalom megszerzésére, hanem a földesúri birtok – a föld, a legelők, erdők és gazdasági felszerelések – népi-közösségi kisajátítására irányult és a főváros és a nagyvárosok forradalmához, az új, de erőtlen központi hatalomhoz sem szociálisan, sem politikailag nem sok köze volt. Ha elismerte egyáltalán hatalomnak, nem tartotta sokra frissen meghozott törvényeit és rendelkezéseit. A „parasztforradalom” a lakosság 80%-át kitevő agrárnépesség súlya, a paraszti megmozdulások országos kiterjedtsége, továbbá erőszakossága és radikális volta folytán az

¹ A tanulmány első része a 2000 előző, 6-os számában jelent meg.

1917 és 1922 között lejátszódott, igen gyorsan polgárháborúba torkolló orosz forradalomnak sokkal meghatározóbb eseménye volt, mint maga a fővárosi forradalom: a februári, majd az októberi fordulat a hatalom csúcsán. Az „ideiglenes hatalom” a hatalmas ország központtól távoli régiói számára mindenekelőtt a hatalom függéséből való kiszabadulást, a központi állam által megszabott kötelezettségek (adófizetési, sorozási kötelezettség) alóli kibújást, a hatalmi kényszer megszűnését, *hatalom nélkülséget* jelentett (nem véletlen, hogy Oroszország európai részén az értelmiségi, tehát elvi, politikai anarchizmus olyan könnyen talált hangot a paraszttömegek ösztönös anarchizmusával, mint azt különösen az ukrajnai Mahno-mozgalom kiterjedése és tartóssága mutatja). A rendies-kasztos bürokratikus hierarchia összeomlásával együtt leomlottak azok az állam erőszakmonopóliuma által szavatolt törvényi korlátok is, amelyek a privilegizált rétegek – a nemesek, az egyház, a kereskedők – tulajdonát, személyes vagyonát és életét védelmezték. Mikor 1917 februárjában a patrimonialis cári rendszer birodalmi állama – amely egyszerre mutatta egy alkotmányos monarchia megnyerő és egy rendőrállam taszító vonásait² – összeomlott, akkor vele együtt az állam legitim erőszakmonopóliuma is megszűnt, olyan új állam viszont,

amely forradalmi legitimitációja alapján igényt formálhatott volna erre az erőszakmonopóliumra, különösképpen pedig képes lett volna azt érvényesíteni, február után nem jött és nem is jöhetett létre. Az interregnum, a kettős hatalom – két, hol egymásnak feszülő, hol egymást támogató, de egyaránt gyöngye, ad hoc hatalom: az Ideiglenes Kormányé és a munkás-, paraszt-katona szovjeteke – a liberális elit elképzelései szerint a demokratikusan megválasztott Alkotmányozó Gyűlés összehívásáig állt volna fenn, ténylegesen azonban az októberi bolsevik-eszer felkelésig vagy a végül 1917 végén demokratikusan megválasztott Alkotmányozó Gyűlés 1918 januári szétkergetéséig tartott.

A februári forradalom által meghirdetett liberális alkotmányosságon alapuló parlamentáris köztársaság állama mindvégig inkább a kormány és alkotmányjogászai fejében és tervezőasztalán létezett, semmint a valóságban. A cári állam erőszakmonopóliumának letéteményeseit – a rendőrséget, csendőrséget – feloszlatták, részben azért, mert az új hatalom nem támaszkodhatott volna a régi hatalmat megtestesítő, a nép által gyűlölt erőszakszervezetekre, felhasználásuk azonnal megfosztotta volna forradalmi legitimitásától az Ideiglenes Kormányt, továbbá a régi

erőszakszervezetek esetleges „elszabadulása” növelte volna a forradalomellenes restauráció veszélyét. A régi „policija” helyére lépő szedettvedett „milicija” sem tekintéllyel, sem kellő erővel nem rendelkezett a közrend fenntartásához (1917 nyarán-őszén a lakóházakban saját házőrségeket alakítottak a lakók, hogy megvédelmezzék magukat az elszaporodó rablótámadásoktól, a cári börtönök kapuinak megnyílásával ugyanis nemcsak politikai foglyok, hanem nagyszámú bűnöző is kiszabadult és élt a káosz adta lehetőséggel, hogy retorziók nélkül rabolhat).

Ebben a helyzetben az erőszak alkalmazása, beleértve a fegyveres erőszakot is, *ténylegesen* magánemberek – a frontról hazatért katonák, matrózok, különféle fegyveres osztagok,

banditák –, illetve az utcai magáncsőcselék kezébe került és jogilag korlátlanra vált. (Sem a sebtiben megszervezett milíciák, sem a vidéki városokban szerveződött Közbiztonsági Bizottságok, de még a szovjetek sem rendelkeztek ekkor tényleges, mozgósítható, bevethető erőhatalommal.) A cári autokrácia – 1905 után – mégiscsak bizonyos alkotmányos határok közé szorított, jogilag korlátozott önkénye helyére a semmi által – sem jog, sem erőszak által – nem korlátozott *népi önkény*, az utca zsarnoksága lépett. Különösen igaz ez a rendkívül erőszakos parasztforradalomra, amely az 1905–1907-es erőszakhullámot idézte, azzal a különbséggel, hogy most már nemcsak a nemesi udvarházakat gyújtották fel és rombolták porig, nemcsak az

A zsmérinkai pogromok túlélői, 1920

uraságok személyes vagyontárgyait, a gazdasági épületek felszereléseit tulajdonították el, hanem meg is ölték őket, ha birtokaikon maradtak vagy szembeszegültek a népakarattal, amely azt kívánta, hogy urak, tulajdonosok, kiváltságosok ne legyenek többé, javaikat pedig egyenlően osszák föl a faluközösség tagjai között.³

Közben természetesen – Jacob Burckhardt fordulatát idézve – a februári „remény ragyogó bohócjátékát”⁴ – színre vivő fővárosi forradalomban is folyt vér, nem is kevés. A régi rendszert megdőntő, évszázados bilincseitől megszabadult, bosszúszomjas – a frontokról visszaözönlő vagy helyben szolgáló katonákkal, a világháború borzalmaint megtapasztalt, fegyveres paraszttal kiegészült – városi tömegtől korántsem volt idegen az igazságtételnek képzelte megtorlás vágya. Az utcai erőszak – képprombolástól az önbíráskodásig – a régi hatalom reprezentációs tereire, jelképeire, illetve az egyenruhát viselő személyekre – rendőrökre, csendőrökre, tisztekre, hivatalnokokra – irányult. A hatalom jelképeinek – vagyis a jelképekben, reprezentációkban megjelenő hatalomnak – a lerombolása (címerrek, cári sasok, Miklós-portrék égetése, szobordöntések, rendőrörsök feldúlása, titkos ügyiratok kiszórása

a hivatalokból és égetése az utcán stb. stb.) kiterjedt a hatalom eleven reprezentációira, az egyenruhás emberekre és a régi rendszert jelképező jómódúakra, a „tolsztopuzij”-nak [nagyhasúnak, pocakosnak] csúfolt „burzsujokra”, a „polgári” vagyis „burzsuj” kinézetű értelmiségiekre is. Nem csupán utcai atrocitásokról, az ancien régime képviselőinek megszegényítéséről, kigúnyolásáról, rang- és tekintélyfosztásáról, nemcsak a „nép ellenségeinek” kereséséről, a házkutatási furorról van szó, hanem utcai lincselésekről, a tüntető forradalmi tömeg erőszakos pogromcsőcselékké züllesztéséről, tömeghisztériáról és társadalmi neuroziszról is.

Például a forradalmi Petrográdon március 1-én A. V. Csartorijszkij szenátort a lakásán tartott házkutatás közben megsebesítették, majd kórházba szállították, ahová részeg matrózok törtek be és végeztek vele, végül holttestét kivonszolták az utcára, ahol levágott fejével labdázni kezdtek. Március 2-án N. G. Bjting tambovi kormányzót fogták el az utcán és válogatott megalázások után lelőtték – a tömeg őrzöngve ugrált a földön heverő holttesten. A „nagy és vértelen” forradalom heteiben, hónapjaiban a főváros utcáin sokféle alkalmi máglyákon elszenesedett, személgödrökbe lökött, meggyalázott, megcsönkített holttesteket lehetett látni. Viktor Sklovszkij szem-

Az eszer gyászbizottság tagjai a forradalom mártírjainak temetésén

tanúja volt egy jelenetnek, amely jól mutatja, mit jelentett a jogrend, a társadalmi gátak és erkölcsi fékek megszűnése a *nagy válság* hisztérikus légkörében, hogyan vált a törvények kötéseitől és a morális parancsoktól is szabad tömeg vérszomjas fenevad-dá: „a tömeg által közösen leleplezett »nép ellenségeit« rituálisan megéget-ték: ha elkaptak valakit, vaságyra kötözték és vaságyastól máglyára vetették”.⁵ Különösen sok tiszt halt kínhalált ezekben a napokban saját matrózai kezétől Kronstadtban. A balti flotta több tengerészisztet – 76 főt – veszített március 15-ig – a „nagy és vértelen” forradalom röpke pár hetében –, mint a Németországgal

vívott tengeri ütközetekben a háború három éve alatt. A tisztekre a korábbi megaláztatásaikért bosszút lihegő matrózok szinte vadásztak az utcán. Olykor lakásukban vagy szolgálati helyükön ütöttek rajtuk, hogy kiélvezve korábbi uraik kiszolgáltatottságát, válogatott megaláztatások és kínzások közepette öljk meg őket. „Egy templom előtti téren ládák álltak, ezekbe dobálták a holttesteiket. Az egyik láda félig üres maradt, mire valaki felkiáltott: »Itt még elérne kettő!« És már mentek is, hogy elkapjanak valakit, egy szerencsétlen zászlós lett az áldozat, aki szintén ebben a ládában végezte.”⁶ A „vértelen forradalomnak” a február-

ri-márciusi napokban legalább ezer áldozata volt az ancien régime képviselői közül, de országos szinten ez a szám elérhette a 15 ezret is, bár ez valóban „vértelen idillnek” tűnhet fel a februári forradalmat követő októberi forradalom, a vörös és fehér terror, a polgárháború, a pogromok és a banditizmus, végül a parasztháború négy évig tartó mézárszékének vigasztalan hátterén.

A liberális februári forradalom elitje eltörölte a halálbüntetést, a parasztgyűléseken pedig már 1917. április elején halálos ítéletet követeltek a cárra, bár nem egészen úgy, ahogyan végül kivégezték teljes családjával együtt: „kobozzák el a néhai cár teljes vagyonát és minden tőkéjét... és állítsák őt a legszigorúbb ítélőszék elé, amelynek jogában áll akár halálbüntetést is kiszabni rá”.⁷ A mozgásba jött nép és a hatalomra került politikai elit nem értették egymás nyelvét: az archaikus népi

A forradalom mártírjainak temetése

szmuta (a paraszt- vagy obszcina-forradalom) tömegei számára a polgári forradalom nagyvárosi értelmisége (a nép szemében: a „szájtépők”) idegen nyelven beszélt. A fővárosban és a nagyvárosokban saját hatalmi szerveket létrehozó munkás- és katonatömegek azonban – ha *politikai* dialektusban is – ugyanazt a *radikális* nyelvet, az *azonnali megoldások* és a *leggyorsabb megoldások* nyelvét, vagyis az „erőszak nyelvét” beszélték, amit a falusi parasztok. Az egész orosz forradalom – kezdetétől a végéig – a korlátokat nem ismerő *erőszak apoteózis*a volt és ennek az erőszaknak a politikai ideológiáját és legitimációját kétségkívül a bolsevikok teremtették meg⁸. Az erőszak a bolsevik diskurzusban a tettek, még hozzá az azonnali, határozott tettek embe-
rének hitvallása volt. Az erőszak a „történelem bábájának” szerepét töltötte be az új társadalom születésénél.⁹ Októberben a spontán népi erőszak találkozott az újfajta értelmiség – az akarat értelmisége: a *volencia*, ahogy akkoriban a bolsevikokat nevezték az intelligenciától megkülönböztetendő – erőszak-ideológiájával. A bolsevikok és – tegyük hozzá: a baloldali eszerek¹⁰) nyelvét ezéért értette meg olyan gyorsan a nép. De Petrográdon és Moszkvában a végeérhetetlen, egészen április végéig tartó tömegtüntetések karneváli hangulatában a matrózok és katonák – mindenféle bolsevik közremű-

ködés nélkül is – már ilyen transzparensek emeltek a magasba: „Halál a burzsujokra!” „Halál a szabadság ellenségeire!” „Halál a feketézőkre!”, „Halál a spekulánsokra!” és így tovább. Éppen az életellenes fizikai erőszak volt az a közös nevező, amelyen a radikális értelmiségi erőszak-elmélet és a forradalmi erőszak találkozott a népi szmuta erőszakával 1905–1906-ban, különösen azonban 1917-ben, amikor ezt a népi és forradalmi erőszakot a világháború tömeges erőszaka még meg is erősítette jogosultsága tudatában.¹¹ Borisz Pilnyak már idézett *Mextelen év* című regényében a népi hős a *revoljucija* szót „levorjucijá”-nak mondja. Afféle népi etimológia ez, amelyben a „levij”, „levo” szóval adtak értelmet az idegen, „értelmetlen” szónak. A hős mindjárt azt is megmondja, mit ért *levorjucijá*-n – „bunt”-ot, „parasztlázadást” vagy „népfelkelést”: „Most levorjucija van nálunk, néplázadás [narodnij bunt]. Jól mondod, hogy a mi levorjucijánk lázadás [bunt]! Még nem jött el az idő. De ha eljön, a nép megmutatja majd a pofáját, és amikor megmutatta – az a néplázadás! A tűz – vörös, vörös a vér is – ahol tűz van, ott vér is van.”¹² Mint Vlagyimir Buldakov írja *Vörös szmuta* című alapművében: „Oroszországban a forradalmi folyamat a káosz önfejlődési törvényei szerint haladt előre, nagy erővel söpörve felre útjából az elvont jogalkotás által emelt összes korlátot.”¹³

Az 1917-es nagy orosz szmuta előzményét nem annyira a francia forradalomban, mint inkább a 17–18. századi parasztfelkelésekben, a Puskin által „értelmetlenként és kíméletlenként” [beszszmizlennij i beszposcsadnij] jellemzett „orosz néplázadásban” [russzkij bunt], a *bugacsovcsinában* és *sztyenkarazinscsinában* lehet megtalálni. A néplázadás, a szmuta viharzó szelét saját politikai vitorlájába befogni próbáló februári és októberi elitforradalom ugyan a modern európai forradalmak – mindenekelőtt természetesen a francia forradalom – mintáit, céjait és menétét követte, ilyen hátszéllel és ezen a társadalmi talajon mégsem lehetett modern forradalom. Az első, a februári kísérlet épp ezért meg is hiúsult, a második, az októberi pedig olyan irányba fejlődött tovább elkerülhetetlenül, amely a régi cári birodalmi rendszer új népi kiadásához, egyfajta robosztus „népi monarchiához” vezetett, amely 1991-ben éppoly könnyen és gyorsan omlott össze, mint a cári rendszer 1917-ben és – ha szerencsére sokkal enyhébb lefolyású, bár hosszabb – tíz évig tartó szmutához vezetett, mint 1917 után, csak a neve változott „szmutá”-ról „beszpregyel”-re¹⁴.

Az 1917-es orosz forradalom azért nem lehetett modern európai forradalom, mert a cári kormányzat 1861 utáni megkésett és „fontolva haladó”, tehát lassú és felemás reform-

jainak köszönhetően Oroszország modernizálódni kezdett – a monarchikus állam politikai burkában létrejöttek a kapitalista gazdaság, a jogállamiság, a civiltársadalom, az önkormányzatiság csirái –, de a gazdasági növekedés, az életszínvonal abszolút számokban kétségkívül imponáló emelkedése¹⁵ ellenére sem jöhetett létre az autonóm városi polgárok kritikus tömege, az a széles középosztály – az a *tiers état* –, amely a monarchia politikai burkát felrepszte saját kezébe vehette volna az orosz államot és polgári berendezkedésű nemzetállamot csinálhatott volna Oroszországból.

A cári rendszert belülről az orosz „parasztforradalom” kitörései (1902, 1905, 1917), kívülről pedig az első világháború ásta alá. A világháború következtében olyan tektonikus mozgások¹⁶ indultak be a cári birodalomban, amelyek az elszenvedett katonai vereségekkel, és a minden karizmatikus tekintélyét elvesztett, lejáratódott cári hatalommal együtt végül is fölrepszttették a cári rendszer burkát. Ebből azonban nem szabadulhatott ki más, mint az a hatalmas, döntően paraszti összetételű, kezében most már fegyvert is tartó, a világháború totális erőszakát megtapasztalt katonatömeg¹⁷ – *cselovek sz ruzsjom* –, amely a cári rendszerrel együtt pillanatok alatt elsöpörte a

nagyvárosok paraszttengerből kimeredő szigeteinek polgári forradalmát is.

Amit a fővárosban februárban hatalomra került liberális elit szabadságnak (*szoboda*) szeretett volna látni, az inkább *volja* volt, vagyis a rendetlenség és rendbontás szabadsága, az „azt csinállok, amit akarok” önkényének szabadsága. A korábbi rendi-állami-közösségi gúzsba kötöttséget nem a polgári szabadság rendje, hanem az önkény – az egyéni önkény és a tömegönkény – szabadsága váltotta fel. A szabadság mint *volja* – kiszabadulás, megszabadulás, a társadalmi kötések és kötelek le-hullása, féktelenség, zabolátlanság – a hatalom-nélküliség, rend-nélküliség időszaka. Ilyenkor az addigi rend visszájára fordul, feje tetejére áll, mint az ókori szaturnáliákban vagy a középkori karneválokon. Ám a régi világ e szimbolikus és olykor valóságos lerombolása, képviselői elpusztítása, javaik elrablása és szétosztása inkább az archaikus világ „rituális fosztogatásainak” időszakát idézi, semmint a modern forradalmakét, jóllehet utóbbiakban is jelen voltak a társadalmi regresszióknak ezek az archaikus népi kitörései.

Carlo Ginsburg nevezi a törzsi főnökök, uralkodók, pápák halálát követő – a nép által a fennálló világrend végeként, a törvények, szabályok megszűnéséként felfogott – rablással, fosztogatással, fizikai erőszak-

Anarchista jelszó. Üsd a fehéreket, míg bele nem vörösödnek, üsd a vörösöket, míg el nem fehérednek

kal egybefonódott felfordulásokat „rituális fosztogatásnak”, kiemelve, hogy „a rítus itt természetesen nem valamilyen kínos pontossággal követendő, meghatározott cselekvéssort jelent, inkább valamilyen lazán körvonalazható magatartást, egyfajta commedia del’arté-hoz hasonló forgatókönyvet. A fosztogatásokat olyan »antidramához« hasonlíthatjuk, amelyet »az utca színpadán« rögtönöznek.”¹⁸ Ginsburg többek között a IV. (Carafa) Pál halálát követő eseményeket hozza például: „a tomboló jókedvtől elragadott tömeg” megostromolta „a Szentszék Via Ripetán álló palotáját, megsemmisítette az ott tárolt iratokat, kiszabadította a rabokat, felgyújtotta az épületet. Ezt követően még három napon át

egymást követték a lázadások, fosztogatások és gyilkosságok”¹⁹. Itáliában a késő középkorig fennmaradt ez az archaikus intézmény. Velencében 1328-ig tartotta magát az a szokás, hogy közvetlenül a dózse halála után a palotát otthagyják a fosztogató csőcseléknek. A népi tudatban a halottak javai *res nulliusnak* (szabad prédának) számítottak, amelyről az elsőként érkező szabadon rendelkezhetett. Mintha a tulajdonos halálával együtt megszűnt volna az a határ is, amely a tulajdont a nem-tulajdontól elválasztotta. És csakugyan: az uralkodó halála (eltűnése, hiánya) azonos volt a rend – egyben tehát a korlátok, szabályok, határok – hiányával, a felfordulással, amelyben az alul levők, a szolgák karneváli mó-

don az urak helyébe ültek és javaikat felprédálták. Valamilyen rekvizituma, szublimált maradványa ennek az archaikus rítusnak a modern vagy modernizálódó társadalmakban is fennmaradt, csak itt a törzsfőnökök vagy uralkodók, államfők vagy politikai vezérek halála *a hatalom halálának* felelt meg. Különösen érvényes ez a 20. század elején még erősen archaikus mentalitású és karakterű orosz társadalomra (mindenekelőtt az obszcina uralta paraszti világra), amelyben a „felkentként”, „Földi Krisztusként” kultikusan tisztelt cár lemondása a trónról (eltűnése, hiánya) azonos volt a rend – egyben tehát a korlátok, törvények, szabályok – hiányával, a felfordulással: minden határ, a földbirtokosakat a földtelenektől, a tulajdonosokat a tulajdon nélküliektől, az urakat a szolgáktól, a hatalmasokat az alávettettektől, a gazdagokat a szegényektől, a nagy

tudásúakat a tudatlanoktól elválasztó határokat is beleértve, átjárhatóvá vált, az erőszak, a vérontás és a rablás pedig jogossá és igazságossá („grab nagrabennoje” – *rabold, amit mások összeraboltak* – ez volt a bolsevikok egyik, a nép ajkán állandóan felcsendülő jelszava 1917-ben).

Minden forradalmak e „legvértelenebbikének” végső mérlege azt mutatja, hogy az idillikus kezdet vértelensége olyan vérözönbe toroklott, amelynek alapján sokkal inkább minden forradalmak legvéresebbikének kellene neveznünk. A polgárháború négy éve alatt (1918-tól 1922-ig) elszenvedett összes veszteség nagyságrendileg: 13 millió ember. Ebben a keretszámban benne van 2 millió emigráns; 3–4 millióra tehető az 1918–1919 között spanyolnáthában elhunytak száma; tízfuszban 2,1 millióan haltak meg; az 1921-es éhínségben és járványokban, betegségekben

Nincs szabadság a nők egyenjogúsítása nélkül

elhunytak összlétszámát 7,5 millióra becsülik; a reguláris vörös, fehér, zöld csapatok terrorjának és a banditizmusnak mintegy 1,5 millió polgár esett áldozatul (ezen belül csak Ukrajna és Beloruszia területén 1918 és 1920 között kétszáz-kétszázötvenezer zsidót mészároltak le a falusi lakosság aktív közreműködésével Petljura ukrán nacionalista csapatai, a fehérek, a vörösök és a reguláris lengyel csapatok, legalább még százezerre tehető a nemi erőszak zsidó áldozatainak, további százazrekre az árván maradt gyerekeknek és a rokkantaknak a száma²⁰). A fehér és vörös reguláris csapatok együttes vesztesége 1918 és 1922 között 800 ezer fő (ebből 300 ezren estek el harci cselekmény közben, 50 ezren haltak bele sebesüléseikbe kórházban és 450 ezren pusztultak el járványok következtében).

Összefoglalás és konklúziók

A februári orosz forradalom liberális vezetői forradalmi-hazafias retorikájukkal, az alkotmányos jogállam és a polgári demokrácia programjával „eszményi ragyogást kölcsönöztek a kezdődő válságnak”, de csupán „a remény ragyogó bohócjátékát” vihették színre „a nép széles rétegeinek címezve”²¹, és – egy pillanatra – ebbe „a múlttal szembeni tiltakozásba a tömegek tudatában

is a jövő tündöklő fantáziaképe vegyült, amely minden hűvös mérlegelést ellehetetlenít”²². Csakhogy az előre felmérhetetlen gyorsasággal terjedő és mélyülő nagy válság időszakában nem a politikai eszmék és programok a perdöntőek, hanem „a rendelkezésre álló gyúlékony anyag tömege, tehát nem egyszerűen a szenvedőknek, hanem a réges-rég általános változásra hajlóknak a száma és szándékai”²³. Márpedig az első világháborúban szinte felrobbant fél-modern, fél-archaikus Oroszországból vulkanikus erővel kiáradó „gyúlékony anyag” akkora volt, hogy kisvártatva lángba borította e hatalmas kiterjedésű birodalom egész területét.

A komolyabb társadalmi bázist nélkülöző februári forradalom elitje – félreértve az interregnumban kitörő népi-paraszti „bunt”, a forrongás, a társadalmi káosz dinamikáját, sodró lendületét és irányultságát, észre sem véve az ebben a káoszban alulról létrejött népi szervezésformákat, a lokális régi (obscina) és a városi új (szovjetek) hatalom szervezeteit – egy gyorsan tovatűnő történelmi pillanatig azt képzelhette, hogy nála van a hatalom, és ha ügyesen manőverezik, ha elkerüli a politikai zátonyokat, akkor időt nyerhet a liberális alkotmányosságon, parlamentáris demokrácián alapuló polgári rendszer politikai-jogi formáinak, kultúrájának, közvetítéseinek meghonosítá-

sára, és ez az idő elég lesz arra, hogy az egyszer már – 1905–1906-ban – megnyíló *társadalmi szakadékot* az archaikus népi masszívum és a nagyvárosi polgári középrétegek között politikailag áthidalja. Ez a szakadék a cári monarchia nincstelen, jogfosztott, tulajdon nélküli és a városi kultúra és művelődés jótéteményeiből is kirekesztett paraszttömegei és a privilégiumokkal és jogokkal is felruházott, földbirtokkal, tulajdonnal, vagyonnal, műveltséggel rendelkező elit (udvari arisztokrácia, földbirtokos nemesség, cári bürokrácia, papság, kereskedők és vállalkozói rétegek, városi értelmiség) között akkora volt, hogy semmiféle *formális* egyenlőség, polgári jog, parlamenti demokrácia nem hidalhatta át. Az 1861-ben elkezdődött modernizációs reformok sikerei – paradox módon – a szakadékot nemhogy csökkentették, de még tovább növelték. Részben a sikeres modernizációk következményeként fellépő úgynevezett *relatív depriváció* fokozódása²⁴ növelte a szakadékot, részben pedig az, hogy a reformfolyamat vontatottan haladt, kibontakozását megtorpanások és antireformok hátráltatták (elmaradt a parasztság földhözjuttatása, a földesúri privilégiumok eltörlése, a parasztek fölötti állami ellenőrzés eszközeül szolgáló paraszti obscsina jogainak korlátozása, a polgári jogegyenlőség rendi, etnikai, felekezeti megkülönböztetés nélküli

kiterjesztése minden állampolgárra). E nélkül azonban nem jöhetett létre azoknak a tulajdonnal, öntudattal, jogokkal rendelkező autonóm egyéneknek a *kritikus tömege*, amely a társadalmi szakadékot áthidalhatta volna. Áthidalhatta volna, mert volt mit veszítenie, és így a szabadság polgári módon megformált rendjének békés kivívásában és működésében volt érdekelt, nem pedig a tagadásban, az interregnumban, a káoszban.

Ezért vallott 1917 februárjában olyan gyorsan kudarcot az a kísérlet, hogy a kirobbant nagy válságot, az össznépi szmutát egy polgári politikai forradalom öntőformáiba terelve *felülről* zárják le. Ehhez „csupán” egyetlen dolog hiányzott: a *polgári társadalom*, az autonóm – az államtól független, anyagilag és szellemileg is saját lábukon álló – polgárok és intézmények tömege²⁵. Az a tömeg – a lázadó katonatömeg, paraszttömeg és munkástömeg –, amely a világháború vulkánkitörését követően izzó lávaként hömpölyögve özönlötte el a cári birodalom városait és falvait, és saját kezébe vette a fegyveres erőszak mindaddig állami monopóliumát, nemhogy nem ismerte az autonóm ember személyes szabadságát, a joguralmat (hiszen még az 1861-es jobbágyfelszabadítás után is ténylegesen a földesúrtól és az obscsinától, a föld- és faluközösségtől függött),

Gyári munkások 1919-ben

de mentalitásában és kultúrájában is inkább a bomló archaikus, mint a keletkezőben levő modern világhoz tartozott (ezt az archaikus paraszti mentalitást hordozta magában a parasztságból legfeljebb két nemzedékkel korábban kiszakadt, friss összetételű ipari munkásság zöme is).²⁶

Ebben a hatalmi interregnumban – jogszünetben, hatalom-szünetben – *elemi erőként* megjelenő népi tömegnek nemcsak mentalitása – az igazságosságról, a szabadságról, a jogról és jogfosztottságról, a jó életről és jó világról alkotott elképzelése – különbözött gyökeresen mindenféle „tiers etat”, vagyis „harmadik rend”, polgári rend mentalitá-

sától, hanem társadalmi helyzete is. Oroszországban – az 1861 és 1914 közötti modernizációs folyamat ellenére – nem jött létre nyugati értelemben vett „harmadik rend”, hacsak a „vegyesrendűek” (raznocsinyec-ek) értelmiségi kasztját vagy osztályát (az orosz „intelligenciát”) nem tekintjük annak, ám ez olyan vékony és annyira heterogén és labilis képződmény volt, hogy semmiképpen nem helyettesíthette az autonóm polgárságot, ahogyan ez 1917 februárjában látványosan ki is derült. A cári Oroszország társadalmá kétosztatú volt, és a „nagy reform” után is az maradt: egyfelől a cári hatalmi elit (az udvar, a birodalmi állam közigaz-

gatásának és irányításának hatalmas csinovnyik-tömege, a nemesi-földesúri rend, a még Nagy Péter által az államba inkorporált Pravoszláv Egyház és a hatalmas papi kaszt) és az államtól függő (állami megrendelésekből, közbeszerzésekből élő) nagyvállalkozók és kereskedők rendje (mind ez nagyjából az összlakosság 10%-a), másfelől a jogfosztottak vagy szabadságjogaikban korlátozott nincstelenek (a földtelen parasztság és a csak munkaerejével rendelkező ipari munkásság) archaikus masszívuma. A városi értelmiség (literátor értelmiség, szabad foglalkozású szakértelmiség, diákság) e két pólus között helyezkedett el, illetve oszlott meg, egyik oldalon a népi masszívum egyre radikálisabb képviselőjében lépve fel (narodnyikok, szociálforradalmárok, anarchisták, eszerek) egészen az egyéni terrorizmusig menően; a másik oldalon pedig az „értelmiség szakadárjaiként”, „árulóiként” a hatalomhoz törleszkedő, a hatalmat szolgáló, a hatalom által privilegizált értelmiség (szakhivatalnokoktól a szakmai értelmiségig, művészektől az újságírókig), és e két értelmiségi pólus között a tulajdonképpen „szabadon lebegő” literátor értelmiség, a kritikai értelmiség, az „írástudók” – e világi papok – kasztja, amely a hatalommal nem kollaborált, a néppel együtt érzett, de minden erőszakot elutasított (a forradalmat is), s amely a két pólus között kipattanó feszült-

ség válságos pillanataiban érzelmileg és morálisan hol a népi masszívum, hol a cári önkényuralom felé hajlott, anélkül, hogy a tettek mezejére lépett volna, teljesen elkötelezte volna magát egyik vagy másik társadalmi pólus mellett.

Ebből az elnagyolt társadalomképből az következik, hogy a nagy válság időszakában – és ezt világosan megmutatták már az 1902-es élelmszerválságból kipattanó tömeges és radikális parasztzrendülések, főként pedig az ugyancsak (akkor Japántól elszenvedett) háborús vereség nyomán elindult 1905–1906-os orosz szmuta és forradalom logikája – Oroszországban nem létezett olyan, kellőképpen öntudatos, autonóm, önálló fellépésre képes „harmadik rend”, amely képes lett volna polgári irányt és politikai formát adni a népi forrongásnak (szmutának), és saját polgári társadalmi bázisán kiépíteni, megtartani és megvédeni a joguralmon alapuló és demokratikusan gyakorolt hatalmat – mind a cári autokráciával, mind az archaikus és anarchikus népi masszívummal szemben. Ezért került Oroszország újra meg újra az elé a dilemma elé, hogy vagy a népi forrongás (bolotnyikovscsina, sztyenkarazinscsina, pugacsovscsina), a hatalomnélküliség véres és értelmetlen – mert sehová nem vezető – zűrzavara, az

interregnum, a „káosz logikája” – a szmuta – lesz úrrá rajta, vagy a cári reakció, a restauráció logikája, a rendőrállamiság rendje. Ebben az értelemben Oroszországra 1917 októberéig érvényes maradt a régi latin mondás: *tertium non datur*. A februárban hatalomra került polgári liberális értelmiség – megint a két pólus közé szorulva – képtelen volt formát, tartalmat, irányt adni a rendszert elemi erővel elsöprő archaikus népi masszívum mozgásának. A februári kezdettől az októberi (vagy 1918 januári) végkifejletig (az Alkotmányozó Gyűlés szétkergetéséig) nem-hogy megtartani, jóformán kezébe venni sem tudta a hatalmat: a népi káosz egyre fokozódott. Valójában 1917 októberében a bolsevikok a baloldali eszerekkel szövetségben nem is az Ideiglenes Kormánytól vették el a hatalmat (nem nála volt akkor már az), hanem az elszabadult utcától, a szovjetektől, a falugyűlésektől és obscsináktól, hogy megpróbálják saját kezükbe összpontosítani és helyreállítani az állam erőszakmonopóliumát, de ez még nekik is csaknem négy évbe és egy véres polgárháborúba került, amelyben nemcsak a „fehér restauráció” erőivel találták szembe magukat, hanem kiszáradva azzal a néppel – népforradalommal, szmutával – is, amelynek nevében felléptek és megragadták a hatalmat. Az 1917-es októberi felkelés azonban – egészen új és sajátos értelemben

– mégiscsak egy „tertium datur”-t eredményezett, még ha ez a „harmadik típusú találkozás” a forradalmi értelmiségnek és lázongó népnek utóbb gyorsan elenyészett is a társadalmi erőter régi polarizáltságát más formában helyreállító sztálini államszocializmus totalitárius rendszerében.

Természetesen októberben sem a harmadik rend vagy akár az ennek szerepében fellépő, olykor negyedik rendként is emlegetett ipari munkásság ragadta meg a politikai hatalmat, hanem a két társadalmi pólus között megképződött orosz értelmiség *radikális forradalmi szárnya* (nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a hatalom fegyveres megszerzésében nemcsak a bolsevikok vettek részt, hanem a hagyományosan mindig is az orosz forradalmi mozgalom radikális táborába tartozó eszerek, azaz szociálforradalmárok és a kommunista-anarchisták is). Ez a *modern*, de *nem-polgári* radikális értelmiség nemcsak a cárizmus, a rendiség, hanem a magántulajdon, a polgári jog erőszakos tagadásában is szívvel-lélekkel azonosulni tudott az *archaikus* népi forrongással, arra is képessé vált, hogy – legalábbis átmenetileg – egészen új, a polgári társadalmon túlmutató politikai irányt és célokat adjon neki, amelyek saját racionális értelmiségi utópiájának (kommunizmus) feleltek meg. A szuggesztió és önszuggesztió olyan

erős volt, hogy egy pillanatra tömegek hitték el, hogy a kommunizmus posztmodern projektje, racionális utópiája lényegében megfelel az archaikus közösségiség népi érzületének, az igazságosságról, egyenlőségről, testvériességről szőtt népi vágyálmoknak. Archaizmusnak és posztmodernitásnak ez a politikai összekapcsolása természetesen feloldhatatlan ellentmondást rejtett magában, de ez az ellentmondás már nem az archaizáló nép és a modernizáló hatalom poláris ellentéte volt, hanem az újfajta nem-polgári, inkább militarizált értelmiségi akarat és az archaikus obszcina-közösség népakaratának egyre erőszakosabb politikai egyesítése. A bolsevizmus

úgy „kötötte meg” a népi szmuta erőszakát, hogy átvette, kisajátította, megsokszorozta és végül maga a szmuta ellen fordította azt. Az 1917-es forradalomból létrejött szovjet állam – ez az anti-jogállam – *ebben az értelemben* fennállása egész időtartama alatt, beleértve legrosszabb, legembertelenebb időszakait is, *népi állam* volt: az 1905-ben és 1917-ben elszabadult népi erőszakot kötötte meg, terelte egy fejlesztési diktatúra medrébe; a népi elitellenességet és a szociális igazságosságról szőtt archaikus népi utópiát váltotta valóra; a szmuta elitellenes népi erőszakát fordította át a „népi állam” erőszakába, a népi erőszak államosításával zabolázta meg a népi erőszakot.

Kamenyev, Lenin és Trockij 1919-ben az októberi forradalom 2. évfordulóján

„Dzsingisz kán táviróval” – az 1861 után *felülről modernizáló orosz önkényuralom* ösztövére rendszerét foglalta ebbe a formulába Alekszandr Herzen, majd – őt idézve – Lev Tolsztoj is.²⁷ Később, az 1930-as évek elején, a sztálini személyi diktatúra kiépülésekor az 1917-es bolsevik forradalom egyik vezéralakja, Nyikolaj Buharin, akit Lenin „végrendeletében” a párt kedvencének nevezett, így tette át az ismert formulát saját korába: „Sztálin – Dzsingisz kán telefonnal”. Ilyesfajta bizarr, az archaikus múltat és a futurisztikus jövőt egyesítő formulába foglalható maga az 1917-es orosz forradalom is: modern, nyugatos kommunista elit-forradalom és keleties népi-paraszti „obszcina-forradalom”, ipari felkelés és

parasztlázadás, posztkapitalista értelmiségi projektum és archaikus népi-paraszti utópia találkozása az *antikapitalizmus közös nevezőjén*. Az a *hibrid*, amely az orosz múlt archaikus népi fundamentumának és a posztkapitalista jövő kommunista-elitista utópiájának találkozásából előállt, csak első volt a modernítást archaizmussal, a progressziót regresszióval keresztező 20. századi társadalmi hibridek sorában. Ez a forradalmi hibrid aztán olyan mutációt eredményezett a totalitárius államszocializmus sztálini „népállamában”, amelyet mindmáig Konsztantyin Leontyev, 19. századi konzervatív gondolkodó szavai fejeznek ki leghívebben: „A szocializmus – a jövő feudalizmusa”.

JEGYZETEK

1. Viktor Danyilov: *Kresztjanszkaja revolucija v Rosszii, 1902–1922*. In *Materiali konferencii „Kresztjanye i vlaszty”*. Moszkva–Tambov, 1996. 4–23.; Danyilova L. V., Danyilov V. P.: *Kresztjanszkaja mentalnoszty i obszcina*. In *Mentalitet i agrarnoje razvityije Rosszii (XIX–XX vv.)*. Moszkva, ROSZSZPEN, 1996. 22–39.; „Antonovscsina”. *Kresztjanszkije voszsztantyie Tambovszkoj oblasztyi v 1920–1921 gg.* Dokumenti, matyeriali, voszpominanyija. Tambov, 2007.
2. Lásd erről például Richard Pipes *Russia Under the Old Regime* című sok vitát kiváltott alapművének *Úton a rendőrállam felé* című zárófejezetét. (In Richard Pipes: *Rosszija pri sztarom zezsime*. Cambridge, Mass. 1980. 377–427.)
3. Lásd erről bővebben: Viktor Danyilov: *Kresztjanszkaja revolucija v Rosszii, 1902–1922*. In *Materiali konferencii „Kresztjanye i vlaszty”*. Moszkva–Tambov, 1996. 4–23.; Vlagyimir Buldakov: *Krasznaja szmuta – priroda i poszledsztvija revoljucionnogo naszilija*. ROSZSZPEN, 2010. Különös tekintettel a könyv *Nyeisztovsztva „csornova peregyela”* [A „fekete földosztás” kegyetlenkedései] című fejezetére. (I. m. 179–219.)
4. A történelem „nagy válságainak” – a forradalmaknak – nyitó szakaszát il-

leti e szavakkal Burckhardt. (Jacob Burckhardt: *A történelmi válságok*. In *úó Világtörténelmi elmélkedések*. Atlantisz, 2001. 178.

5. Az idézet oroszul szó szerint így hangzik: „устраивали ритуальные сожжения »врагов народа«, выявленных сообща толпой, – их привязывали к железным кроватям, которые водружали на костер!” Idézi R. Loginov: „*Великая и бескровная*”. www.monarchist.info/newspaper/article/100/4540. A szabadság februári tündérajátékáról, a tömeglelkésedés és a tömeghisztéria, a tárgyi alapot nélkülöző félelmek és remények, rémhírek és letartóztatások atmoszférájáról, a fékevesztett utcai tömeg – Sören Kierkegaard szép szavával: a „nagy gyávaság” – démonikus-karneváli lincseléseiről, gyújtogatásairól hű beszámolót ad korabeli naplójában egy moszkvai polgár: Ny. I. Okunjev: *Dnevnyik moszkvicsa 1917–1920*. 1–2. Moszkva, 1997.
6. R. Loginov, i. m. Számtalan ilyen utcai epizódot örökítenek meg a korabeli naplók, levelek, újságcikkek. Lásd többek között Ivan Bunyin, Makszim Gorkij, Vaszilij Rozanov naplójegyzeteit az *Apokalipszis – 1917* című könyvben (Európa, 1997).
7. Idézi: G. L. Szoboljev: Pisma iz 1917 goda. In *Kommunyiszt*, 1989. 15. szám, 7–8.
8. Az erőszak mint történelemformáló erő, mint politikai cselekvési módszer – az egyéni terrorizmustól a forradalmi erőszakon át az anarcho-szindikalista erőszakig – nem a marxista bolsevikok ideológiai találmánya volt, hanem a múlt századforduló bal-

oldali diskurzusának egyik központi témája. Lásd az erőszak apológiáját a bolsevik vezetőkre is hatást gyakorló Georges Sorel művében (Georges Sorel: *Gondolatok az erőszakról*. Századvég Könyvtár. 1994), különös tekintettel Sorelnek a könyv 1919-es negyedik kiadásához fűzött *Lenin mellett* című függelékére (I. m. 277–287.).

9. Az „erőszak mint a történelem bábája” hasonlattal az a kis probléma, hogy bármilyen mértékű és bármilyen célú erőszakot igazolhat. Ki mondhatná meg, hogy a történelemben mikor jött el a „szülés ideje”, és ha úgy látszik, hogy egy társadalom „viselős” valamivel, akkor vajon mivel viselős, minek kell megszületnie a nagy történelmi válság – a „vajúdás” – kínjaiból. Hiszen az erőszak bábájának szerepét nem személytelen erők, hanem emberek, konkrét személyek, pártok veszik magukra. Az ilyen erőszakkal nem elősegítik, nem meggyorsítják a „szülést”, hanem imitálják és ami ilyenkor valóban megszületik, az nem valamilyen új, jobb társadalom, hanem a korlátlan erőszak gyakorlata: tömegterror. Antonio Gramsci, olasz marxista a következő szellemes hasonlattal érzékelteti az ilyenfajta erőszak abszurd logikáját: „ez olyan, mintha valaki egy négyéves kislánynak megjósolja, hogy anya lesz, és amikor húszéves korában az lesz, így szól: »nem megmondtam előre?«, de arra már nem emlékszik, hogy négyesztendőskorában meg akarta fosztani a szüzességétől, bizonyos lévén afelől, hogy a kislány anya lesz.” (Antonio Gramsci: *Filozófiai írások*. Kosuth, 1970. 322.)

10. A terrort mint a politikai harc eszközt úgyancsak nem a bolsevikok találták föl Oroszországban 1918-ban, amikor a „vörös terrort” meghirdették (eredetileg ez válasz lett volna a bolsevik hatalom képviselői elleni merényletekre). Nem is csak az első világháború korlátlan erőszaka és terrorisztikus módszerei vagy a „jakobinus minta” hatottak az orosz forradalom radikálisaira, hanem a terrorizmus akkor már igen hosszú múltra visszatekintő oroszországi előtörténete. A terrorizmust elméleti szintre alighanem P. Ny. Tkacsov emelte 1881-ben írt *Terrorizm, kak jegyinsztvennoje szredsztvo nravsztvennogo i obscsesztvennogo vozrozszyenyija Rosszii* [A terrorizmus mint Oroszország erkölcsi és társadalmi újjászületésének egyetlen eszköze] című programírásában. (In O. V. Budnyickij: *Isztorija terrorizma v Rosszii v dokumentah, biografijah, isszledovanyijah*. Feniksz, Rosztov-na-Donu, 1996. 143–154.) De egy évtizeddel később már „narodovolecek”, eszerek, anarchisták egyaránt az egyéni terrorban, a hatalom képviselője elleni merényletekben látták a forradalmi politika – az autokratikus, rendőrállami módszerekkel dolgozó cári hatalom megbüntetésének, megfélemlítésének, engedményekre készítésének – legfőbb eszközt. Különösen figyelemreméltó ebből a szempontból az eszer párt akkori vezérének, a centrista, tehát mérsékelt V. M. Csernovnak (1917 februárjában a Kerenszkij-kormány tagja lett) 1902-es állásfoglalása a terror módszeres politikai alkalmazása mellett: *Terrorisz-*

tyicseszkiy element v nasej programme [Programunk terrorista alkotóeleme] In O. V. Budnyickij: *Isztorija terrorizma...* i. m. 192–216. A bolsevikok az egyéni terror elvi ellenzői voltak és a gyakorlatban sem alkalmazták. Annál inkább alkalmazták hatalomra kerülésük után velük szemben addigi szövetségeseik a baloldali eszerek: szinte minden korabeli merénylet elkövetője – Mirbach német nagykövet 1918-as meggyilkolásától a Lenin elleni merényletkísérletig – a baloldali eszer párt tagja volt. 1901 és 1910 között a forradalmi terrornak, a merényleteknek mintegy 17 ezer ember esett áldozatául, de ezeknek legfeljebb fele volt az államhatalom képviselője, a többi családtag, véletlenül a helyszínen tartózkodó járókelő, békés polgár. A cári kormány a terrorra megtorlásokkal válaszolt. 1901–1912 között a katonai táborig bűrszolgák ítélete nyomán mintegy 4352 ember végeztek ki. Az 1905 és 1907 között a birodalmon végigsöpörő felkelésekben, pogromokban és zendülésekben 88 ezer embert öltek vagy sebesítettek meg. A cári büntetőosztagok 1905–1906-ban 6000 embert lőttek agyon vagy akasztottak fel, 1906 és 1912 között pedig még 6000-et. (Az adatokat lásd: B. Ny. Mironov: *Russzkije revoljucii nacsala XX veka: uroki dlja nasztojascsesevo* [otvet V. G. Horoszu] In *uó Szrasztyi po revoljucii. Nravi v rosszjiszkjoj isztoriografii v vek informacii*. Moszkva, Veszmir, 2013. 199.) Az oroszországi terrorizmus történetét lásd bővebben: P. Kosel: *Isztorija rosszjiszkogo terrorizma*. Moszkva, Golosz, 1995.; *Individualnij*

- polityicseszkiy terror v Rosszii. XIX – nacsalo XX veka. Materiali konferencii. Moszkva, Memorial, 1996.; A. Geifman: Revoljucionnij terror v Rosszii, 1894–1917. KRON-PRESZSZ, 1997.*
11. Lásd erről: M. I. Leonov: *Terror i szmuta v Rosszijszkoy imperii nacsala XX veka.* In Vesztnyik Szamarszkogo Goszudarsztvennogo Universiteta, 2007. 5/3. (55.) szám.
  12. Borisz Pilnyak: *Golij god (1920).* In *Uő Szobranijje szocsinyenyij,* tom pervij, Terra–Knyizsnij Klub, Moszkva, 2003. 105.
  13. Vlagyimir Buldakov: *Krasznaja szmuta – priroda i poszledsztvija revoljucionnogo naszilija.* ROSZSZPEN, 2010. 304. (Kiemelés – Sz. Á.)
  14. A *beszpregyel* az ökoljogon vagy az „erősebb kutya” jogán, vagyis a törvények és játékszabályok hiányán vagy betartatásuk érvényesíthetlenségén alapuló „rend” összefoglaló megnevezése. Eredetileg az orosz alvilág vagy tolvajvilág ('blatnoj mir') zsargonjából került át – a szovjet légerek közvetítésével – az orosz társalgási nyelvbe. A jogrend teljes hiányára utal, amikor bármi megtehető: a cselekedeteknek nincs törvényi korlátja, nincs határa, semmire nincs szabály, senkit nem véd semmiféle jog ('besz' = nélkül, 'pregyel' = határ vő. 'vszemu jeszty pregyel' = mindennek van határa). A szó köznyelvi karrierje az 1991-es puccsot és a szovjet birodalmi államkeret összeomlását követően vette kezdetét, amikor az állam gyöngesége, az általános felfordulás következtében az élet minden szféráját eluraló kriminális-kleptokratikus-korrupcionista káoszra, a törvények büntetlen áthágásának mindennapi gyakorlatára kezdték használni: *pravovoj* (jogi) *beszpregyel.* De átvitt értelemben bármire használható: *vorovszkoy* (alvilági) *beszpregyel,* *moralnij* (erkölcsi) *beszpregyel,* sőt, *szex-beszpregyel,* *infobeszpregyel,* a posztmodern művészet pedig: *esztetyicseszkiy* (esztétikai) *beszpregyel.*
  15. Oroszország az 1861-es jobbágyfelszabadítás után – B. Ny. Mironov adatai szerint – igazi gazdasági csodát produkált. A nemzeti termék 52 év leforgása alatt csaknem megnégyszereződött (3,84-szeresére nőtt), az egy lakosra jutó bruttó nemzeti termék pedig 1,63-szorosra, méghozzá úgy, hogy a birodalom lakossága (Finnországot figyelmen kívül hagyva) ez idő, tehát nagyjából fél évszázad alatt – 73,6 millió főről 175,1 millió főre nőtt (évente majdnem 2 millió fővel). Az 1880-as évektől a gazdasági növekedés üteme még tovább fokozódott, meghaladta a közép-európai, sőt a nyugati átlagos növekedést is. A bruttó nemzeti jövedelem évente 3,3%-kal nőtt, alig kevesebbel, 0,2%-kal, mint az Egyesült Államokban és egy kevéssel, 0,1%-kal még az 1929 és 1941 közötti szovjet növekedés ütemét is meghaladta. (B. Ny. Mironov: *Russzkije revoljucii nacsala XX veka: uroki dlja nasztojaszcsvevo [otvet V. G. Horoszu].* In *uő Szrasztyi po revoljucii. Nravi v rosszijszkoy isztoriografii v vek informacii.* Moszkva, Vesz mir, 2013.) Mironov azonban abszolút számadatokkal dolgozik, adatsorából nem derül ki, hogy *mihez képest* nőtt a gazdaság, *milyen induló szinthez ké-*

pest nőtt az életszínvonal, nőttek a jövedelmek és mire, milyen szociális, mentális átalakuláshoz volt elegendő ez a növekedés egy olyan országban, ahol a lakosság 86%-át olyan parasztság alkotta, amelynek *legnagyobb része* nem volt az általa megművelt föld tulajdonosa, az obszcínához volt kötve, analfabéta volt, és mérhetetlen nyomorúságban élt, miközben igényei és szükségletei sokkal gyorsabban nőttek, mint jövedelmi vagy életszínvonala, ami – a relatív depriváció ismert törvényszerűsége szerint – frusztrálta, szociális igazságérzetét bántotta, elégedetlenségét a fennálló viszonyokkal fokozta, ami 1902-től sorozatos és egyre destruktívabb, egyre tömegesebb erőszakkitörésekben nyilvánult meg.

16. Az első világháború teljes időtartama alatt Oroszországban közel 20 millió férfit szakítottak el családjától (a védelmi munkákra irányítottak száma 2,4 millió főt, a reguláris hadsereg létszáma pedig 17,6 millió főt tett ki). Már 1915 végére 2,6 millió volt a menekültek száma és ez a szám 1917 elejére 4,9 millióra nőtt. Soha korábban nem látott belső migrációs mozgások bomlasztották fel a birodalom belső terét, az addig adminisztratív úton (pl. „belső útlevelel”) szabályozott belső népmozgások rendszerét, nem beszélve a háborús övezetben lakó és „megbízhatatlannak”, „potenciálisan kémgyanusnak” tekintett népek, népcsoportok tömeges kitelepítéséről (még külső menekülthullámok is voltak: csak Jerevánban 300 ezer körül mozgott a törökországi örmény népirtás elől menekülők száma). A

háború első két évében a hadszíntérré vált körzetekből 5–7 millió békés polgárt telepítettek ki erőszakkal lakóhelyéről, köztük mintegy 450 ezer zsidót, 300 ezer németet és 150 ezer lengyelt. Ehhez tegyük hozzá, hogy az Orosz Birodalom teljes akkori lakosságának 36,1%-a maradt megszállt – a forradalom után többnyire a nemzeti önállóság útjára lépett – területeken (67 millió fő). Tovább fokozta a belső népmozgások turbulenciáját a nagyszámú külföldi hadifogoly mezőgazdasági munkákra vezénylése és a háború frontjairól egyre nagyobb számban hazatérő, összességében közel ötmilliónyi rokkant katona. Ily módon az Orosz Birodalom lakossága közel felének életét forgatta fel az első világháború. Ju. A. Poljakov számításai szerint az első világháború orosz mérlege így fest: 1,5–2 millió elesett katona, fél millió hadirokkant, 5 millió hadifogoly és 7,5 millió menekült, akiknek jelentős része éhen halt vagy járványokban pusztult el. A frontokon harcoló 12 milliós orosz hadsereg 76,3%-a öröklődött fel. Az oroszországi lakosság közvetett *demográfiai vesztesége* ebből adódóan 6,5 millió fő volt. (In *Naszelenyije Rosszii v godi grazsdanszkovoj vojni. Demograficseszkiye poszledsztvija goloda 1921–1922*. In: *Naszelenyije Rosszii v XX veke tom. I. 1900–1939*. Szerk.: Ju. A. Poljakov, Moszkva, ROSZSZPEN, 2000. 93–95.) Újabb kutatások Oroszország teljes pótolhatatlan emberveszteségét: 4.377.710 főben állapítják meg. Ezenkívül a különféle háborús cselekmények civil áldozatainak száma: 317.600. Mintegy fél

millió ember lett 1914 és 1918 között járványok és éhínség áldozata (megjegyzendő, hogy az adatok nem teljesek, mert többekori kormányzóság adatai hiányoznak). Az itt szereplő adatokat lásd: Pavel Poljan: NYE PO SZVOJEJ VOLE... *Isztorija i geografi-ja prinugyityelnih migracija SZSZSZR*. Moszkva, Tri Kvadrata, 2000.; Peter Gatrell: *Bezszenci v Rossziszskoj imperii, 1914–1917 godi. (Peremescsenyije naszelenyija i szocialnaja identyicsnoszty)*. In *Krityicseszki szlovar russzkoj revoljucii: 1914–1921*. (Szerk. Edward Acton) A könyv eredeti angol kiadásának címe: *Critical Companion to the Russian Revolution 1914–1921*.

17. Ennek a népforradalomnak – paraszt- és katonaforradalomnak – lett szinte azonnal a jelképe a „plebs”-et megvető polgárosult városi, értelmiségi és tiszti-nemesi réteg szemében az utcákat-tereket szürke vulkanikus hamuként beborító szotyola, a sokszáz- ezres tömegtüntetéseken megállás nélkül rágcsált és köpdösött napraforgóhéj. Ioszif Iljin, cári tiszt 1917-es naplójegyzeteiben visszatérő motívum ez az „undorító” népi szotyolázás: „A városban [Vrangelevkában] undorító érzés járkalni: a katonák tömegével ténferegnek, minden tele van szétköpdösött napraforgóhéjjal. Rendőrség [políciya] nincs, csak valami milíciát állították föl, ördög tudja, kiből. A lényeg mindenesetre, hogy a rendfenntartókat nem lehet megkülönböztetni a semmirekellők- től – civil ruhában vannak, olykor meglehetősen viseltes civilben. (...) Ezek a tüntetések azt a benyomást keltik bennem, hogy ez az egész tö-

meg, a kigombolt katonaköpenyében, szájában szotyolával és ferdén oldalra csapott sapkájával egy kukkot sem ért semmiből, egyszerűen csak örül, hogy itt lophatja a napot és köpködheti a szotyoláját.” (Ioszif Iljin: *Belaja Odisszeja. Iz dnyevnyikov*. In *Oktyabr, 2014. 3. Elektronikus megjelenés: <http://magazines.russ.ru/october/2014/3/4i.html>*). Mihail Bulgakov még az 1920-as évek közepén is arról álmodozik egyik satirikus tárcájában, hogy egy szép nap reggel, amikor az utcára lép, seholl nem lát szotyolahéjat.

18. Carlo Ginsburg: Rituális fosztogatások. In: *Történeti antropológia*. Szerk.: Sebők Marcell, Replika Kör, 2000. 290.
19. I. m. 279–280.
20. Ukrajnában 1300, Belorusziában 200 településen dúltak pogromok (Jurij Larin: *Jevrei i antiszemizm v SZSZSZR*. Moszkva–Leningrád, 1919. 39.) V. P. Danyilov más adatokat közöl: Petljura direktóriumának terrorja 300 ezer zsidó életébe került. (In *Rogyina, 1990. 10. szám, 15.*) Guszev-Orenburgszkij, a zsidóellenes népirtásról írt első összefoglaló mű szerzője (Pogromi 1919–1920 gg. ha Ukraine. Harbin, 1922. 15.) 200 ezerre becsüli a halottak számát és 300 ezerre az éveken át, szisztematikusan zajló pogromok következtében árván maradt zsidó gyermekek számát, és ugyancsak százazrekben mérik az egész életükre megnyomorítottak, fizikai és lelki rokkantak számát. Lásd minderről: *Knyiga pogromov. Pogromi na Ukrainye, v Beloruszii i jevropejszkoj csasztyi Rosszii v period Grazszdanzskoj*

- vojni. 1918–1922. Szbornyik dokumentumov. (Szerk. L. B. Miljakova), Moszkva, ROSZSZPEN, 2007.
21. Jacob Burckhardt: A történelmi válságok. In: *Uő Világtörténelmi elmélkedések*. Atlantisz, 2001. 178.
22. Uo.
23. I. m. 180.
24. Lásd erről bővebben: In B. Ny. Mironov: *Russzkije revoljucii nacsala XX ve-ka: uroki dlja nasztojascevo (otvet V. G. Horoszu)* In *Uő Szrasztyi po revoljucii: Nravi v rosszijszkoj isztoriografii v vek informacii*. Moszkva, Vesz mir, 2013. Negatív deprivációról akkor beszélünk, ha egy társadalomban az anyagi gyarapodás, az életszínvonal, a politikai viszonyok javulása nem az elégedettséget, hanem az elégedetlenséget fokozza. Az „évés közben jön meg az étvágy” logikája szerint az abszolút megfosztottság (nincstelenség, jogfosztottság, szabadságnélküliség) megszűnése, az életszínvonal emelkedése (autokráciákban a politikai jogok gyarapodása és az elnyomás enyhülése) nem csillapítja a társadalmi csoportok étvágyát, hanem – az adott lehetőségekhez képest – aránytalanul növeli: a várakozások és szükségletek messze túlmennek azon, ami az adott rendszerben, és adott gazdasági színvonalon lehetséges. B. Ny. Mironov kimutatja, hogy például 1870 és 1913 között Oroszországban az üzemi munkások éves keresete 33%-kal, az agrármunkásoké 75%-kal, a falusi iskolai tanítóké 188%-kal (!) nőtt, mégis egyre elégedetlenebbek voltak helyzetükkel, az anyagi jólét ugyanis lassabban nőtt, mint az e növekedés által generált felfokozott várakozá-
- sok és szükségletek. Az első világháború alatt a relatív depriváció aztán kritikus szintet ért el Oroszországban, mivel az addig is túl gyorsan növekvő várakozások váratlanul az életfeltételek romlásával találták szembe magukat, amit nem igazolhatott a háborús állapot, mivel a győzelmek elmaradtak, a frontokon egyre több vereség érte a hadsereget, egyre nagyobb veszteségeket szenvedett el, egyre több katona került hadifogságba, tért sebesülten vagy rokkantan haza. Sem a győzelem reménye, sem a háború vége nem látszott, nem beszélve sok millió kitelepített vagy menekülni kényszerülő békés polgár életének teljes felfordulásáról, amely további felfordulást generált azokon a helyeken, ahová kerültek. Az emberek forradalmi áthangolódása mögött az a félelmük állt, hogy mindazt, amit addig annyi erőfeszítéssel elértek, egyszeriben elveszíthetik. A forradalommal ezt akarták megakadályozni és ezért veszítették el aztán azt is, amit addig elértek.
25. V. G. Horosz így foglalja össze ennek a féloldalas, állam-vezérelte, államfüggő polgári fejlődésnek a lényegét: „Oroszországban nem alakult ki európaihoz hasonlítható »harmadik rend«. Ehhez túl nagy volt az állam polgári elemekre nehezedő nyomása. Az orosz kereskedői rend [kupecsesztvo] többféle formában is tapasztalhatta magán ezt a nyomást: hol a kereskedelemre kivetett nagymértékű adók formájában, hol a legjövedelmezőbb áruk (gabona, szesz, prém stb.) állami monopóliummá nyilvánítása következtében. A legki-

emelkedőbb kereskedők ténylegesen állami ügynökökké váltak, a hatalom rendelkezéseit hajtották végre, felbecsülték az árukat, amelyeket a cár meg akart vásárolni, egyes termelési ágak irányítása volt dolguk, pénzt vertek és így tovább. Ezen néha meg gazdagodtak, máskor viszont kegyvesztettek lettek. Összességében az orosz város lakó kereskedők meg voltak fosztva a városi szabadságoktól, nem lett belőlük búrger, mint Európában. Ez aztán a 19. század második felében az ipari forradalom korszakában mindenekelőtt abban mutatkozott meg, hogy a kereskedelmi tőke [kupecszkij kapital] nem sietett az ipari termelésbe befektetni. Még 1913-ban is a kiváltott vállalkozási engedélyek kétharmada kereskedelmi vállalkozásokra esett. Ami az ipari tőkét illeti, ennek gyarapodása szigorú állami gyámság alatt zajlott. A cárizmus garantált állami megrendelésekkel, bőkezű pénzügyi támogatással, a konkurenciától megvédelmező vámrendszerrel igyekezett a hazai burzsoázia útját egyengetni. Mindez a vállalkozói réteg államtól való függéséhez, egyfajta favoritizmushoz [a hatalomhoz közelálló kegyelt vállalkozók előnyben részesítéséhez – Sz. Á.] vezetett, és azt eredményezte, hogy új formát öltve fennmaradtak a feudális jellegű monopóliumok. Később, egyre nagyobb lett az orosz vállalkozók külföldi tőkéktől való függése is. Az orosz ipar tulajdonosi alapjaiban a külföldi tőke részesedése elérte a 36%-ot. Az orosz bankok pénzügyi alapjának pedig háromnegyedét ellenőrizték

külföldiek. (...) Ez volt az oka, hogy az orosz kapitalizmus, a 19. század végén, 20. század elején tapasztalható gyors fejlődés ellenére, nem volt képes önálló társadalmi erőként megjelenni, amely képes felszámolni vagy legalábbis csökkenteni a nemzeti elmaradottságot. A polgári korszak Oroszországban inkább mennyiségi, mint minőségi változást eredményezett. Egyetlen példa: a kitermelt szén mennyisége 1861-hez képest 1913-ra a százszorosára nőtt, miközben a munka termelékenysége egy munkásra vetítve alig másfélszeresére, ami a nyugat-európai és észak-amerikai egy főre vetített termelékenységnél 3,5-szer volt alacsonyabb. Mivel az orosz burzsoázia a cári államtól függött, politikailag tehetetlen és passzív maradt, mondhatni, konzervatívan viselkedett. Az ellenzéki mozgalmakban rendkívül csekély részt vállalt és még ezt is csak a cárizmus kései szakaszában. Az orosz iparosok nem adtak komoly támogatást még az alkotmányos-demokrata pártnak sem, amely pedig leginkább volt elkötelezve a polgári demokratikus átalakulás eszméjének.” (Vlagyimir G. Horosz: *Russzkaja isztorija v szravnyityelnom oszvescsenyii*. Centr Gumanyitarnogo Obrazovanyija, Moszkva, 1996. 46–48.)

26. Lásd erről bővebben: Viktor Danyilov: *Kresztjanszkaja revolucija v Roszszii, 1902–1922*. In *Materiali konferencii „Kresztjanye i vlaszty”*. Moszkva–Tambov, 1996. 4–23.
27. „Ha nálunk a haladás teljes egészében a kormányzatra korlátozódik, akkor hamarosan soha nem látott

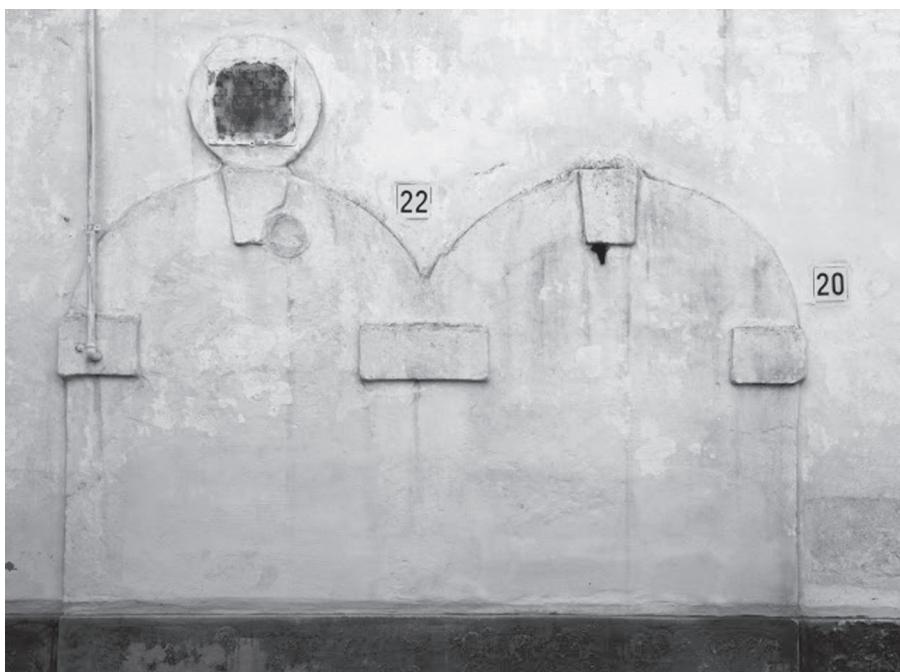
példáját adhatjuk egy olyan önkényuralomnak [szamovlasztyie], amely mindennel fel van szerelkezve, amit csak a szabadság kimunkált (...) Úgy lehetne ezt elképzelnünk, mint Dzsingisz kánt távirókkal, gőzhajókkal, vasutakkal (...) és rakétákkal – Batu kán vezetése alatt.” (Herzen: *Piszmo k imperatoru Alekszandru II. Po povodu knyigi barona Korfa* [In Kolokol 1857. október 1.]) Lev Tolsztoj *Pora ponyaty* [Ideje megérteni] című 1907-es röpiratában, amelynek eredeti címe *Csingiszhan sz tyelegrafom* [Dzsingisz kán táviróval] volt, ezt írja: „Az orosz kormányzat jelenleg pontosan olyan helyzetben van, amelyről elborzadva Herzen beszélt. Most már csakugyan ő az a bizonyos Dzsingisz kán táviróval, amelynek kilátása egykor borzadállyal töltötte el őt. Éspedig Dzsingisz kán nemcsak táviróval, hanem alkotmánnyal, kétkamarás parlamenttel, sajtóval, politikai pártokkal et tout le tremblement [és az ezzel járó hűhóval – Sz. Á.] (...) »Még hogy despotizmus! Az isten szerelmére, miféle despotizmus, amikor kétkamarás parlamentünk van, blokkokkal, pártokkal, frakciókkal, interpellációval, miniszterelnökkel, parlamenti folyosóval – minden, ahogy illik. Miféle despotizmus, amikor ott van Hom-

jakov és Maklakov, és vannak felelős miniszterek. Van törvénykönyv és vannak polgári büntető és katonai bíróságok, van cenzúrahivatal, van egyház, metropoliták, főpapok, vannak akadémiák és egyetemek. Már hogy lenne ez despotizmus? Az, hogy mindez csak hasonmása annak a hasonmásnak, amellyel Európában csapják be az embereket, Oroszországban pedig jelenleg már senkit nem lehet becsapni, kivéve e látszat szereplőit, mit sem számít Dzsingisz kánnak, mert számos más eszköze van a becsapáshoz.” (Lev Tolsztoj: *Pora ponyaty. Izbrannije publicisztycseszkije sztatyi*. Moszkva, 2004. MGU, Fakultet zszurnalisztyiki.) Az emigráns Herzen és a „belső emigráns” Tolsztoj nyomán az idézett formula Nyugaton is megjelent. Magyarul első ízben Alfred H. Fried *Europäische Wiederherstellung* [Európa újjáépítése] című 1916-ban megjelent könyvének ismertetésében fordul elő egy könyvből vett idézetben: „Felvilágosult korunk legfejlettebb haladásának eszközeivel mesterségesen állítják elő itt a középkor éjszakáját. Dzsingisz kánt telegráffal.” (Idézi: Rónai Zoltán: Kortörténeti jegyzetek. A modern sajtó és a háború veszedelme. In *Huszdik Század*, 1916. I. szám, 63.)

GÁCS ANDRÁS-DÍJ

2018. január 31-éig lehet jelölni fiatal matematikus oktatókat
a Gács András-díjra!

<http://www.gacsandrasdij.org/>

© Kovács Bodor Sándor